

műhely

POMOGÁTS BÉLA

Zavarok az értékrendben

A magyar irodalom a maga sok évszázados hagyományai értelmében mindig több volt, mint pusztán a művészetek egyik ágazata. Ez elmondható a többi kelet- és közép-európai irodalomról, jóformán minden irodalomról, különös tekintettel a „harmadik világ” irodalmi kultúráira, ezek ugyanolyan tudatossággal és hatékonysággal vállalják a nemzeti vagy éppen politikai stratégiák szolgálatát, mint a 19. századi magyar, lengyel, szlovák, román és szerb irodalom. Irodalmunk ilyen módon egyszerre „tükre” és „mintája” a nemzet életének: „tükröz”, amely híven mutatja a magyarság történetét, akár a nemzeti tudat mélyebb övezeteiben végbemenő változásokat, és „minta”, amely vonzó és elismert értékeket állít a nemzet elé. Ennek a mintának egyéni és közösségi magatartás-szabályozó szerepe van, a magyar irodalom nagy egyéniségei vagy az irodalmi alkotások népszerű hősei olyan tulajdonságokat, jellemvonásokat mutatnak, amelyeknek erkölcsi kisugárzása, világkép- és jellemformáló hatása igen nagy szerepet tölt be a nemzeti tudat történeti folytonosságának fenntartásában. Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Petőfi Sándor, Arany János, Ady Endre, Babits Mihály, József Attila és Illyés Gyula alakja morális példát is jelent, valóságismeretre, közösségi hűségre, eszmei következetességre tanít, hasonló szerepük van Eötvös József, Kemény Zsigmond, Jókai Mór, Móricz Zsigmond, Németh László regényeinek, e regények nemzeti és egyetemes értékeket képviselő hőseinek. Az irodalmi művekből kisugárzó eszmék és gondolatok, az általuk kialakított magatartásminták, az írói alkotások érzelmi hatása és személyiségformáló ereje különösen hangsúlyos feladatokat látnak el a kisebbségi létbe taszított – vagy éppen az országtól távol élő – magyarok nemzeti identitásának megtartásában. Ezt a követelményt mindig is hangsúlyosan fogalmazták meg a kisebbségi, illetve az emigrációs irodalmak teoretikusai.

Irodalmunkra úgy kell tekintenünk, mint a nemzeti tudat letéteményesére, fenntartásának legfontosabb eszközére. Bizonyos, hogy ez a nemzetstratégiai tekintetben igen fontos feladat csak nemzeti irodalmunk teljes örökségének, illetve eme örökség valódi, mindenekelőtt egyetemes és európai minőségű értékeinek megismerése és megismertetése által váltható valóra. A teljes irodalmi örökséget kell birtokba vennünk, tehát a magyar végzetel viaskodó Ady mellett az európai küldetést őrző Babits, a nemzeti programon dolgozó Németh László mellett a modern művészet egyetemességét hirdető Kassák, a népi mozgalomnak elkötelezett Illyés mellett a városi Radnóti, a baloldali eszméket valló József Attila mellett a katolikus

Dsida Jenő szellemi örökségét. Ha jól megfontoljuk, ezeknek az íróknak a világképe és felfogása között minden „ideológiai” különbözőzés mellett sem voltak áthidalhatatlan ellentétek – ilyen, szinte gyűlölködésig fokozott konfliktusok inkább az irodalom „másodvonalának” képviselői között voltak érzékelhetőek.

Természetesen nem szabad beérnünk pusztán a magyarországi irodalom birtokbavételével, arra kell törekednünk, hogy az egyetemes magyar irodalmi kultúrát közvetítsük, illetve sajátítsuk el. Vagyis nem csak a szűkebb, magyarországi térben kell gondolkodnunk, számításba kell vennünk az erdélyi, a felvidéki, a kárpátaljai, a vajdasági és a nyugati magyar irodalmat is. Az egyetemes magyar irodalmi kultúra, illetve ennek tudatos birtokba vétele, meggyőződésem szerint, szemben a nemzet szétszóródásának fájdalmas tapasztalataival, ma a nemzeti integráció egyik (vagy talán leghatékonyabb) intézménye, illetve eszköze lehet, ennek kellene lennie.

Az irodalmi hagyományok, az egyetemes magyar irodalom eredményeinek teljességre törekvő birtokbavétele mellett tudatosan és szigorúan kell ügyelni az értékelés és ennek nyomán a kiválasztás igényességére, mégpedig arra, hogy irodalmunknak azokat az alkotó egyéniségeit, azokat a műveit helyezzük előtérbe, akik és amelyek művészi, illetve erkölcsi értékeik következtében alkalmasak a nemzeti tudat ápolásának alátámasztására. Már csak azért is, mert az igazán tartalmas nemzeti tudat és anyanyelvi kultúra csakis a valóságos értékek szellemi birtokbavétele nyomán fejlődhet és maradhat épségben, a hamis művek, a kérészéletű sikerek, a napi politikai érdekek szolgálatában álló irodalom (és irodalmi hagyomány) támogatása nem építi, hanem éppenséggel rombolja egy emberi közösség kulturális kohéziós erejét. Meggyőződéssel mondhatjuk, hogy nem valamiféle nemzeti retorika teremt értéket, hanem az igazi érték hozza létre a nemzeti kultúra karakterét, s alapozza meg a nemzeti tudatot.

Az irodalom – és különösen a magyar irodalom – ugyanakkor sohasem egyszerűen a gondolat és a szó művészete, hanem intézmény is: a nemzet szellemi létének intézménye. Kivált nehéz korszakokban, midőn balszerencsés történelmi fordulatok – és ilyenek, fájdalom, végigkísérik távolabbi és közelebbi múltunkat – sodorják válságba és veszedelembe a magyarságot és a történelmileg létrehozott nemzeti intézményeket. Irodalmunk felelősségtudata éppen ezekben a korszakokban mutatkozik meg igazán. Ahogy Németh László mondta: „A magyar irodalom legjellemzőbb, tanulmányozásra legvonzóbb korszakai mindig akkor alakultak ki, amikor a remény vetését elrontó jégverés után az előtapogató élni akarás szigetekbe verődik, s a reménytelen önfeláldozás lassan megint kitermeli a reményt.” Igen, irodalmunknak a maga több mint hét évszázados története során mindig helyre kellett állítania a nemzet megbomlott szellemi egyensúlyát, lelki elégtételt kellett szereznie a pusztító vereségek után, fel kellett támasztania a csapások súlya alatt megroppant történelmi életerőt.

Az irodalom, mint kulturális értékek összessége, és mint kulturális tényező, a maga bölcséleti, morális és esztétikai karakterével, és az irodalom, mint nemzetstratégiai intézmény, legalábbis a mi történelmünkben és kultúránkban, mindig szorosan összefüggött egymással. Pontosabban, az irodalom esztétikai-erkölcsi-filozófiai karaktere és minősége ugyan nem kívánta meg a nemzetstratégiai szerepvállalást, hogy csak a mai magyar irodalomból mutassak fel példát, Nadas Péter

munkásságától – szemben például Esterházy Péterrel – az a szerepvállalás tulajdonképpen idegen (ámbar a pusztán „irodalmi” minőségnek is lehet esetleg áttelees módon „nemzetstratégiai” szerepe), a nemzeti tapasztalat és stratégia kifejezése azonban nem képzelhető el bizonyos esztétikai-erkölcsi-filozófiai színvonalon alul. Az irodalom, ahogyan erre számosan rámutattak, mindig (vagy általában) több, mint pusztán irodalmi értékek együttese. Alighanem igaza van T. S. Eliotnak, aki a következőket jegyezte meg: „Az irodalom »nagyságát« nem lehet kizárólag irodalmi értékmérőkkel meghatározni, bár nem szabad elfelejteni, hogy azt, vajon valami irodalom-e avagy sem, csakis irodalmi értékmérőkkel határozhatjuk meg”. Vajon miben állnak azok az „irodalmon kívüli” minőségek, amelyek megszbáják valamely műalkotás „nagyságát”? Ezek között minden bizonnyal ott vannak a műalkotásban kifejezésre jutó gondolat és erkölcs értékei, következésképp a nemzeti identitás és kultúra fenntartásának értéke is. Erre utal különben René Wellek és Austin Warren ismert irodalomelméleti kézikönyve (*Az irodalom elmélete*) is, midőn az írói alkotások értékelésének két alapvető kritériumát a következőképp jelöli meg: „a művészet mint öncél, s a művészet mint közösségi rítus és kulturális kötőerő”. A „közösségi rítus és a kulturális kötőerő” pedig kétségkívül magába foglalja a nemzeti szerep- és feladatvállalást, azt, hogy az irodalom felelősséget vállal a nemzeti fennmaradásért, szorgalmazza a nemzeti felemelkedést – kidolgozza ennek szellemi és erkölcsi stratégiáját.

Ez a gondolkodás – használjam most az utóbbi évtizedekben divatba hozott kifejezést –, ez az irodalomtörténeti kánon, úgy tetszik, a mögöttünk álló évtizedben és különösen a jelenben mintha megzavarodott volna. Holott az irodalmi kánonnak, ki merem jelteni, nemzetstratégiai értelme és nemzetpedagógiai jelentősége van, ugyanis a legkevésbé sem lehet közömbös, hogy a kulturális irányítás (a kulturális politika) milyen értékek előtérbe állítása révén befolyásolja, vagyis vonja hatalmi körébe a nemzet önmagáról, múltjáról és ennek követésre méltó hagyományairól kialakuló képét – általánosságban: a nemzeti identitást. Az irodalmi (zenei, képzőművészeti és természetesen történelmi) kánon kialakítása, gondozása, vagy éppen a kialakított közmegegyezés sérelme, kivált pedig lerombolása nagymértékben veszélyeztetheti azt a közösségi tudatot, önismeretet és szolidaritást, amely nélkül semmiféle kulturális közösség, következésképp egyetlen nemzet sem őrizheti meg magát, nem alakíthat ki biztonságos képet múltjáról s önmagáról.

Voltak már elszomorító példák arra (és éppen a mögöttünk maradt évszázadban), hogy a hiteles, a közmegegyezésen alapuló és a valóságos kulturális, szellemi, erkölcsi értékeket előtérbe állító kulturális kánon elutasítása és egy aktuálpolitikai vagy pártérdekeket szolgáló értékrend erőszakos érvényesítése milyen mentális és morális válságokat eredményezett. Gondolok például a két világháború közötti korszak, nem általánosan tapasztalható, de kormányzati tényezők által mégis erőteljesen szorgalmazott hivatalos kánonjára, amely háttérbe kívánta szorítani a *Nyugat* körül gyülekező irodalmi tábor, a népi mozgalom és ezek mellett az avantgárd irodalom értékvilágát, teljesítményét, vagy az ötvenes-hatvanas évekre, amikor a kulturális élet diktatórikus irányítói ugyancsak arra törekedtek, hogy a valóban értékes és hiteles nemzeti irodalommal szemben a hatalom pártfogoltjainak adjanak előnyt. Valójában mindkét törekvés eleve hitelét veszítettnek bizonyult és

megbukott, irodalmunk hagyományosan és általánosan elfogadott értékrendje, időnként viták árán, de fennmaradt. Szomorú módon a jelenben ismét tanúi vagyunk annak, hogy a bevált és széles körben elfogadott értékhierarchiát egy tulajdonképpen politikai háttérű átértékelési folyamat próbálja megzavarni. Pedig annak idején nem lehetett Tormay Cecillel helyettesíteni Babits Mihályt és később Illés Bélával Illyés Gyulát, valójában a jelenben tapasztalt próbálkozások is hiteltelenebbek és végső soron eredménytelenek. Mindez persze nem jelenti azt, hogy Tormay Cecilnek vagy Illés Bélának nem voltak irodalmi érdemei, az azonban, remélem, nyilvánvaló, hogy nem lehet őket, mondjuk, Babits vagy Illyés helyére állítani.

A mögöttünk maradt évtizedben, több jel is mutat arra, mintha ismét megrendültek volna az irodalmi kultúrában hosszú évtizedek során (sohasem viták nélkül) elismert értékek. Holott ez az értékrend, amelyet különben általánosságban elfogadott a hazai, a kisebbségi és a nyugati (emigrációs) irodalmi köztudat, irodalomtörténet-írás és irodalomkritika, végre minden politikai (pártpolitikai) befolyásolás nélkül jelölte meg irodalmunk szellemi és erkölcsi magaslatait. Tulajdonképpen két évtizednek kellett eltelnie (a hetvenes évek végétől a kilencvenes évek végéig), hogy a nyilvános értékrendnek valódi legalitása és széleskörű elfogadottsága legyen. Ez a megújuló, egyszersmind hagyományos értékrend irodalomtörténeti és, mondjuk így, „nemzetpedagógiai” értelemben egyaránt érvényesnek tett, és a teljes irodalomtörténeti hagyomány befogadását tette lehetővé. Annak a szellemi stratégiának a jegyében alakult ki, amely a magyar hagyományban mindig is kiemelkedő fontosságot tulajdonított az irodalomnak, természetesen az értékek körül folytatott, nem egyszer szenvedélyessé vált viták következtében igazolt irodalomnak. Ennek a szellemi stratégiának a következtében általában minden hozzáértő úgy ítélte meg és mutatta be a magyar irodalmi örökséget, mint a nemzeti tudat letéteményesét, védelmezőjét, fenntartásának legfontosabb eszközét. Következésképp a magyar irodalomtörténet-írás műhelyei azon fáradoztak, hogy irodalmunk valóban hatékony szerepet töltsön be a hazai közgondolkodásban, eljusson a határainkon túl élő és a világban szétszórt magyarsághoz, a magyar származásúakhoz is. Jelen legyen mindennapi életükben, és segítse őket abban, hogy megismerjék a magyarság múltját, jelenét, de abban is, hogy általa őrizzék magyarságukat. Különös mértékben vonatkozott mindez a kisebbségi magyar irodalmakra, köztudott, hogy ezekben a nemzeti közösségekben az irodalomnak – a költészetnek, az elbeszélő irodalomnak, a drámai irodalomnak (és természetesen a színházi kultúrának), valamint az esszéirodalomnak – kivételes közösség-szervező és nemzetfenntartó feladatot kell ellátnia.

Bizonyos, hogy a most megjelölt feladatok csak nemzeti irodalmunk teljes örökségének, illetve eme örökség valódi értékeinek megismerése és megismertetése által válthatók valóra. Természetesen ennek – a hetvenes-nyolcvanas években kialakított értékrendnek – ki kellett egészülnie, részben a hazai konzervatív irodalomnak olyan képviselőivel, mint Herczeg Ferenc, Csathó Kálmán, Komáromi János, Gulácsy Irén, Tormay Cecil és Surányi Miklós, részben a nyugati emigráció jelentősebb íróival, így elsősorban Márai Sándorral és mellette Nyirő Józseffel, Wass Alberttel, Határ Győzővel, Fáy Ferencsel, Borbándi Gyulával és másokkal. Ez a ki-

egészülés néhány kivétellel már a nyolcvanas években bekövetkezett, valójában csak Nyirő Józsefnek, Wass Albertnek és Tormay Cecilnek kellett várnia arra, hogy a nyolcvanas évek végén történt politikai átalakulás megnyissa előttük az utat. A hagyományos (mondjuk a *Nyugat* fellépése óta kialakult és olyan irodalomkritikusok és írók, mint Ignótus, Schöpflin Aladár, Komlós Aladár, Halász Gábor, Szerb Antal, másfelől Németh László, Féja Géza, Illyés Gyula által szentesített) értékhierarchia ilyen módon a történelmi átalakulásokat követő évtizedben jóformán véglegesnek és megdönthetetlennek látszott. A mögöttünk lévő néhány esztendőben ez az egyetemesen elfogadott értékrend rendült meg, tulajdonképpen a magyar politikai élet és kultúra radikális átalakulásának következményeként.

Az irodalmi hagyományok, az egyetemes magyar irodalom eredményeinek teljességre törekvő birtokba vétele mellett természetesen ügyelni kellett, és az irodalomtörténet-írás, az irodalomkritika szigorúan ügyelt is az értékelés, és ennek nyomán a kiválasztás igényességére. Mégpedig arra, hogy irodalmunknak azokat az alkotó egyéniségeit, azokat a műveit helyezze előtérbe, akik és amelyek művészi, illetve erkölcsi értékeik következtében alkalmasak a nemzeti tudat ápolására és alátámasztására. Már csak azért is, mert az igazán tartalmas nemzeti tudat és anyanyelvi kultúra csakis a valóságos értékek szellemi birtokba vétele nyomán fejlődhet és maradhat épségben, a hamis művek, a kérészéletű sikerek támogatása nem építi, hanem éppenséggel rombolja egy emberi közösség kulturális kohéziós erejét. Miként az előbb már kijelentettük, nem valamiféle nemzeti retorika teremt értéket, hanem az igazi érték alapozza meg a nemzeti tudatot. Erről tanúskodik különben irodalmunk nyolc évszázadra visszatekintő története is: sohasem azok az írók és művek bizonyultak hiteleseknek és vállaltak nemzetépítő szerepet, amelyek egy nemzeti (nemzeties) retorika jegyében néztek szembe történelmünk tapasztalataival, ellenkezőleg, a valóban hiteles és eredményes nemzetépítő munkát azok a művek végezték el, amelyek minden tekintetben eleget tudtak tenni az irodalom esztétikai és erkölcsi követelményeinek. (Még akkor is így van ez, ha arra gondolunk, hogy a kevésbé súlyos irodalmi teljesítmények általában népszerűbbek a szélesebb olvasóközönség körében.)

Nem lehet vitás, hogy a huszadik század végére kialakult értékrend megrendülni látszik az utóbbi esztendők irodalmi csatározásai nyomán. Klasszikusnak mondható huszadik századi íróink egész sora szorult háttérbe, talán elegendő, ha olyanokra utalok, mint Babits Mihály (akiről legfeljebb egy szűkebb szakmai közösség beszél), Tersánszky Józsi Jenő (a róla elnevezett utcát is átkeresztelték), József Attila (valaki azt is felvetette, hogy öngyilkosként nem szerepelhet olyan tanrendben, amely előtérbe helyezi a keresztény értékeket), és szinte teljesen eltűntek a közérdeklődés teréből olyan baloldali írók, mint Kassák Lajos, Déry Tibor, Nagy Lajos és Lengyel József (különben ez utóbbi leplezte le a legnagyobb személyes hitelességgel a szovjet kényszermunkatáborokat). Mások, Tormay Cecilre, Nyirő Józsefre és Wass Albertre gondolok, ugyanakkor az értékhierarchia magaslati pontján, sőt mind magasabb pontján foglalnak helyet, megelőzve olyan konzervatív írókat, mint Babits Mihály és Herczeg Ferenc, olyan jobboldali radikálisokat, mint Szabó Dezső és olyan erdélyi írókat, mint Tamási Áron, Kós Károly és Áprily Lajos. (Nyirőnek természetesen helye van az erdélyi magyar irodalom jelentős ér-

tékei között, ezt magam is több alkalommal kifejtettem, de nem az imént megnevezett három író előtt.) Egyáltalán, úgy gondolom, hogy határozottan ki kell jelenítenünk, hogy nemzeti irodalmunknak azt az értékrendjét, amely a kilencvenes évek végére kialakult, felelőtlenség megbolygatni és átalakítani. Bármely hasonló művelődéspolitikai radikalizmus (és huszadik századi történelmünk erre számos szomorú példát szolgáltathat) nem használ, hanem kifejezetten árt annak a nemzeti tudatnak és önazonosságnak, amelyet különben is túl sok alkalommal (és mindig értékromboló módon) rendített meg a szerencsétlen és zavaros huszadik századi magyar történelem.

Az átértékelésnek az a folyamata, amely mára nyomot hagyott az iskolai tantervekben és nyomot kíván hagyni az egyetemi oktatásban, kétségtelenül szellemi zavarokhoz, az értéktudat és az értékvédelem zavaraihoz vezethet. Nem pusztán amiatt, hogy érvényteleníti azt a konszolidáltnak mondható értékrendet, amely a kilencvenes évek közepére kialakult, hanem azért is, mert háttérbe próbálja szorítani huszadik századi irodalmunk legnagyobb, általánosan elfogadott szellemi teljesítményeit – a nemzet hiteles tanítómestereit, akik egyszerre képviselték a magyar és az európai hagyományokat, szellemiséget és kulturális stratégiát. Természetesen olyan huszadik századi írókra gondolok, mint Ady Endre, Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Kassák Lajos, Krúdy Gyula, Németh László, Illyés Gyula, József Attila, Weöres Sándor, Radnóti Miklós, Kós Károly, Tamási Áron, Pilinszky János és sorolhatnám tovább.

Mindez lassan oda vezet, hogy a jelenben, ugyanúgy, mint az első világháború és Trianon vagy a második világháború és a kommunista hatalomátvétel után, nemzeti kultúránk gondozása tekintetében ismét értékválságról kell beszélnünk. Ezt az értékválságot nem csupán, sőt nem elsősorban az idézte elő, hogy a mögöttünk lévő két évtizedben valóban számot kellett vetnünk a korábbi évtizedek értékromboló és a nemzeti identitást sértő művelődéspolitikájával, hanem az is, hogy a történelmi változások nyomában kibontakozó művelődéspolitikai stratégiák megkérdőjelezték a mindmáig érvényesnek tekintett irodalmi értékeket is, magát az „értékhierarchiát”. Véleményem szerint huszadik századi irodalmunk megítélésében és értékrendjének kialakításában a kilencvenes évek végére létrejött konszenzus megnyugtató megoldásnak bizonyult (ebben különben Nyíró József és Wass Albert is szerepet kapott). Valójában nincs különösebb indokoltsága annak, hogy ezt a konszenzuális irodalomértelmezést radikálisan felforgassák, ráadásul nem irodalomtörténeti és esztétikai, hanem pusztán politikai megfontolások miatt. Meggyőződésem, hogy az elmúlt évtizedekben kialakított irodalomtörténeti értékrendet ma is hasznosnak és érvényesnek kell tekintenünk: nincs okunk arra, hogy igazán nagy szellemi értékeinket arra kényszerítsük, hogy előbb-utóbb átköltözzenek egy szoborparkba, amely fölött a felejtés szelleme uralkodik, és jöllehet a felejtésnek ebből a birodalmából valóban jónéhány író életre kellett kelteni, nem állíthatjuk őket a középpontba, legkevésbé azokra a helyekre, amelyeken jó ideje méltán foglaltak helyet a széles körben elismert nemzeti klasszikusok.